

Grenseffectenrapportage 2018

Dossier 4: Baukindergeld

Universiteit Maastricht

Grenseffectenrapportage 2018

Dossier 4: Baukindergeld

mr. dr. Hannelore Niesten

Het Institute for Transnational and Euregional cross border cooperation and Mobility / ITEM is de spil van wetenschappelijk onderzoek, advisering, kennisuitwisseling en trainingsactiviteiten omtrent grensoverschrijdende samenwerking en mobiliteit.

ITEM is een initiatief van Universiteit Maastricht (UM), het Nederlands Expertise en Innovatiecentrum Maatschappelijke Effecten Demografische krimp (NEIMED), Zuyd Hogeschool, de Gemeente Maastricht, de Euregio Maas-Rijn (EMR) en de Provincie Limburg (NL).

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	1
1. Inleiding.....	2
2. Doelstellingen van het onderzoek, definities, thema's, indicatoren	4
2.1 Effecten vandaag of in de toekomst, doelstelling: ex-ante analyse	4
2.2 Effecten op welk geografisch gebied? Definitie van de 'grensregio'.....	5
2.3 Grenseffecten op? Wat zijn de thema's van het onderzoek, de principes (en benchmarks) en de indicatoren?	5
2.3.1 De onderzoeksthema's van dossier Baukindergeld	5
2.3.2 Dossier Baukindergeld: wat zijn de principes, benchmarks en indicatoren voor een positieve situatie in grensregio's?.....	5
2.4. Kwalificatie van het voordeel: sociaal of fiscaal voordeel.....	7
3. Europese integratie: meest voorname problemen t.g.v. het Baukindergeld	8
3.1 Geen Baukindergeld voor grensarbeiders.....	8
3.2 Beoordeling van het woonplaatsvereiste van het voordeel op EU-rechtelijke conformiteit: niet EU-proof.....	8
3.3 Aanspraak van grensarbeiders op Baukindergeld in Duitsland ingevolge het EU-recht	10
3.3.1 Grensarbeiders in Schumacker-situatie	11
3.3.2 Grensarbeiders in niet-Schumacker-situatie	11
3.4 Lessen uit eerdere Europese veroordeling van voormalige Duitse 'Eigenheimzulage'	12
4 Mogelijke oplossingsrichtingen	12
4.1 Geen beperking tot woningen gelegen in Duitsland	12
4.2 Grenseffectentoets	13
5 Conclusie Baukindergeld	13

Lijst van afkortingen

EU	Europese Unie
HvJ	Hof van Justitie
VWEU	Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie

4. Baukindergeld

1. Inleiding

In het Koalitionsverdrag¹ hebben de CDU, CSU en SPD in het kader van het zogenoemde *Wohnraumoffensive* ingestemd met een subsidie die tot doel heeft het eigen woningbezit van jonge gezinnen te stimuleren. Het *Baukindergeld* ('Bouwkindergeld') betreft een kindafhankelijke subsidie die gedurende tien jaar kan worden verkregen voor de aankoop van een bestaande of nieuw te bouwen eigen woning in Duitsland. De subsidie betreft € 1.200 per kind per jaar (tot 25 jaar).²

De voorwaarden voor het ontvangen van de financiering voor het *Baukindergeld* 2018 zijn nog niet volledig gepubliceerd.³ Duidelijk is dat de subsidie wordt toegekend aan gezinnen met ten minste een of meer kinderen.⁴ Ook is de aankoop of de constructie van een woning een vereiste. De subsidie bevat verder ook een inkomensplafond. Als voorwaarde voor het voordeel geldt dat het jaarlijks belastbaar gezinsinkomen niet hoger is dan € 75.000, te verhogen met € 15.000 per kind. Voor de berekening van de inkomensgrens wordt het gemiddelde van de inkomens van de laatste twee kalenderjaren genomen. De subsidie bedraagt, afhankelijk van het aantal kinderen, jaarlijks:⁵

Aantal kinderen	Per jaar	In 10 jaren
1 kind	1.200€	12.000€
2 kinderen	2.400€	24.000€
3 kinderen	3.600€	36.000€
4 kinderen	4.800€	48.000€
5 kinderen	6.000€	60.000€

Dat betekent dat een gezin met drie kinderen gedurende tien jaar (10 x € 3.600) € 36.000 aan *Baukindergeld* kan ontvangen. In dit geval geldt een inkomensgrens van € 120.000.

Het *Baukindergeld* is de uitkomst van het *Bausparkindergeld*. Het *Bausparkindergeld* werd door de CDU als financiële overheidssteun bij de aankoop van een eigen woning voor de verkiezingen van 24 september 2017 in het *Wahlprogramm* 2017 gelanceerd toen het op financieel vlak beter in Duitsland

¹ Te raadplegen op: https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/koalitionsvertrag_2018.pdf?file=1.

² Voor 2018 wordt € 263 miljoen begroot op bouwkosten. Voor de volgende boekjaren wordt € 3 miljard aan de kant gezet. Zie: <https://www.vergleich.de/baukindergeld.html>.

³ Op 23 juni 2018 kondigde een wetsvoorstel voor de Begrotingscommissie ook aan dat een vloeroppervlak van 120 vierkante meter van toepassing zou zijn op een gezin van vier personen, met een extra 10 vierkante meter per kind. Eind juni werd aangekondigd dat dit plafond niet in aanmerking kwam voor financiering.

⁴ Naar schatting zouden 58.000 jonge gezinnen het *Baukindergeld* ontvangen.

⁵ Volgens de zetel van het kabinet van de Vrijstaat van 15 mei 2018 zou er een extra subsidie moeten zijn in Beieren "*Baukindergeld Plus*" en een aparte huiseigendomstoelage. Het geplande *Baukindergeld* van de federale overheid zou moeten worden verhoogd in Beieren met € 300 euro per jaar per kind. Met een looptijd van 10 jaar zou dit € 3.000 extra zijn. Ongeacht de burgerlijke staat (ook kinderloos en ongehuwd) moet er een toelage voor eigenwoningbezit zijn van € 10.000. Dit bedrag moet worden betaald als een eenmalig vast bedrag. Voor beide beurzen, die vanaf september 2018 moeten worden uitgekeerd, zijn geen verdere details beschikbaar. Zie: <http://www.aktion-pro-eigenheim.de/haus/news/fuer-familien-in-bayern-gibt-es-noch-mehr-baukindergeld.php>

ging.⁶ De SPD pleitte toen voor een *Familienbaugeld*. Om te bezuinigen werd de overheidssteun voor de aankoop van een eigen woning afgeschaft in 2005 door de CDU en SPD.

Tot dusverre is er nog geen wettelijke basis voor de subsidie.⁷ Op 4 februari 2018 werd er door de CDU en de SPD in de coalitieonderhandelingen afgesproken dat het *Baukindergeld* er zou komen. Dit stond ook in het regeerakkoord. Er moet echter nog een wet worden aangenomen. De wet is voorzien in het najaar 2018. De regeling geldt met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 2018.⁸ Het recht op *Baukindergeld* is aldus van toepassing op alle koopovereenkomsten of bouwvergunningen voor eigen onroerend goed in Duitsland, die sinds 1 januari 2018 nieuw zijn gesloten of verleend. Als er geen bouwvergunning is vereist, is het recht op bouwsubsidies voor nieuwbouwprojecten, waarvan de gemeente op de hoogte is in overeenstemming met de bouwregelgeving en waarvan de uitvoering na 1 januari 2018 was toegestaan, van toepassing. Hoewel het dus nog niet zeker is of deze regeling er ook daadwerkelijk gaat komen (de SPD-leden moeten hierover nog stemmen) en het ook nog niet duidelijk is hoe de afspraken in detail wettelijk worden uitgewerkt, kan een aantal algemene Europeesrechtelijke bedenkingen worden geplaatst bij de implicaties van de subsidie voor grensarbeiders. Alleszins is duidelijk dat huisvesting voor gezinnen in de opstartfase betaalbaarder moet worden.

Twijfels kunnen worden geuit over de verenigbaarheid van het *Baukindergeld* met het vrij verkeer van personen. Het *Baukindergeld* wordt gereserveerd voor mensen die in Duitsland wonen. Derhalve moet worden onderzocht of het *Baukindergeld* neerkomt op een beperking van het vrij verkeer en van de vrijheid van vestiging van personen, die zijn neergelegd in de artikelen 21 VWEU, 45 VWEU en 49 VWEU. Deze Grenseffectenrapportage beoogt meer inzicht in de voorgestelde invoering van het *Baukindergeld* in een grensoverschrijdende context te geven. Er wordt gekozen voor een fiscaal-juridische beoordeling van de effecten van het *Baukindergeld* voor grensarbeiders woonachtig buiten Duitsland. In dit verband stelt zich de vraag of een gezin dat in Nederland of België woont en waarvan een van de ouders in Duitsland werkt, ook recht heeft op dit *Baukindergeld*.

Plan van aanpak

Na een beschrijving van de doelstelling en de afbakening van het onderzoek (onderdeel 2), volgt in onderdeel 3 een analyse van de belangrijkste grenseffecten van het *Baukindergeld* op grensarbeiders werkzaam in Duitsland, maar woonachtig buiten Duitsland. In onderdeel 4 wordt dieper ingegaan op de complexiteit van de onderhavige materie waarbij de problemen categorisch worden getraceerd. In onderdeel 5 wordt getracht de discussie te intensiveren over de vraag hoe het thans geldende rechtsregime mogelijk kan worden verbeterd, teneinde, tot een voor de grensarbeider in de EU, deugdelijker rechtsregime te komen.

Ten aanzien van de gehanteerde terminologie dient het volgende te worden opgemerkt. Met de term 'niet-inwoner' wordt bedoeld op individuen die werken maar niet wonen in Duitsland. Deze definitie omvat werknemers, alsook zelfstandigen. Met de term 'grensarbeider' wordt in de context van voorliggende bijdrage de persoon verstaan die niet in Duitsland woont, maar wel in Duitsland werkt.

⁶ In Duitsland is het niet mogelijk hypotheekrente ten aanzien van de eigen woning in aftrek te brengen op het inkomen, zoals in Nederland het geval is.

⁷ <http://www.aktion-pro-eigenheim.de/haus/news/baukindergeld-2018-ein-update-zur-baufoerderung-fuer-familien.php>.

⁸ <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/kompromiss-beim-baukindergeld-flaechenbegrenzung-aufgehoben-15661576.html>.

2. Doelstellingen van het onderzoek, definities, thema's, indicatoren

2.1 Effecten vandaag of in de toekomst, doelstelling: ex-ante analyse

Onderhavig dossier behelst een ex-ante analyse van de grenseffecten van het *Baukindergeld* in de grensregio's met Duitsland. De Grenseffectenrapportage is immers gericht op het wetsvoorstel dat het *Baukindergeld* wil invoeren. Het zijn voornamelijk de negatieve grenseffecten, namelijk de knelpunten en lacunes, van de geplande voorstellen die worden bestudeerd. In het bijzonder worden gezinnen getroffen die buiten Duitsland wonen, maar waarvan een van de ouders of beide ouders in Duitsland werkt. Dit zijn Nederlandse, Belgische, Luxemburgse, Poolse, Franse, Zwitserse en Tsjechische grensarbeiders in Duitsland.

Bij nationale wetgeving, daarentegen, zijn de grenseffecten minder in het oog springend en krijgen daarom helaas te weinig aandacht tijdens het wetgevend proces. De Grenseffectenrapportage beoogt een hiaat, op wetgevend niveau, aan grenseffectentoetsing in te vullen door een coherent instrument te gebruiken – hetgeen hierna wordt uiteengezet onder principes, benchmarks en indicatoren – ten aanzien van de grenseffectentoetsing. Met dit hiaat wordt bedoeld op het opnemen van een afzonderlijke paragraaf waarin de gevolgen van het *Baukindergeld* voor grensarbeiders inzichtelijk wordt gemaakt. Bijvoorbeeld in 2009 en 2012 werd in een tweetal moties aangegeven dat blijvende aandacht dient te worden besteed aan grensarbeidersproblematiek.⁹ In 2015 is nogmaals, in het belang van het uitvoeren van een grenseffectentoets door enige politieke partijen in Nederland de wens uitgesproken dat tijdens het wetgevingsproces de effecten van wetsvoorstellen op de grensregio's duidelijk dienen te worden gemaakt.¹⁰ Vanuit dit Nederlands perspectief kan aanbevolen worden dat ook in Duitsland werk wordt gemaakt van een grenseffectentoets van Duitse wetgeving. Overigens is tijdens de parlementaire behandeling van het belastingverdrag Nederland-Duitsland een afzonderlijke paragraaf opgenomen in de Memorie van Toelichting inzake het effect op grensarbeiders, hetgeen voortvloeit uit het feit dat een belastingverdrag op zichzelf ziet op, onder andere, grensoverschrijdende arbeid.¹¹

Ondanks de grote inspanningen die de EU doet om de arbeidsmobiliteit te faciliteren en te promoten, blijft het percentage EU-burgers dat als werknemer of als zelfstandige daadwerkelijk de grens overgaat voor werk relatief laag. Slechts 0,9% van alle werkenden in de EU maakt gebruik van deze mogelijkheid. In sommige streken, zoals in grensgebieden van Oostenrijk, Frankrijk, Duitsland, België en Nederland, ligt het aantal grensoverschrijdende werkers echter ruim boven dit percentage.¹² Het is precies daarom dat grenseffectenrapportages nuttig zijn en dat de grensgebieden bijzondere

⁹ *Kamerstukken II 2011/12, 33 000 IXB* (motie Bashir) en motie Weekers (*Kamerstukken II 2009/10, 26 834, nr. 26* inzake het belang om aandacht te besteden aan de grensarbeidersproblematiek). Zie ook Commissie grenswerkers, *Grenswerkers in Europa: een onderzoek naar fiscale, sociaalverzekerings- en pensioenaspecten van grensoverschrijdend werken*, Geschriften van de Vereniging voor Belastingwetenschap, p. 269-270.

¹⁰ *Handelingen II 2014/15, nr. 50, p. 1-15* (Grenseffectentoets).

¹¹ *Kamerstukken II 2013/14, 33 615, nr. 3* (MvT), onderdeel I.4 Grensarbeiders. Het opnemen van deze paragraaf is in overeenstemming met de toezegging van voormalig staatssecretaris van Financiën, de Jager, om de afweging omtrent de gevolgen voor grensarbeiders bij nieuwe wetgeving expliciet op te nemen (zie Kabinetsstandpunt met betrekking tot de aanbevelingen van de Commissie grensarbeider, 9 januari 2009, BCPP 2008/2455 met verwijzing naar *Kamerstukken II 2000/01, 26 834, nr. 5*).

¹² Eurostat, Statistics on commuting patterns at regional level, ec.europa.eu/Eurostat (geraadpleegd 10 juli 2017); en Benelux Unie, Secretariaat-Generaal, Benelux, Kerncijfers en trends 2014, p. 41. Hieruit blijkt ook dat grensarbeid in de Benelux, Frankrijk en Duitsland 37% omvat van alle grensoverschrijdende mobiliteit binnen de EU

aandacht verdienen. Kortom, in deze rapportage omvat de definitie van grensgebied het grondgebied waar grensoverschrijdende arbeid voorkomt en dat gescheiden is door de landsgrenzen.

Een kwantitatieve analyse van de grenseffecten van het *Baukindergeld* is, wegens een gebrek aan adequate dataverzameling, echter niet mogelijk. De meeste cijfers inzake grensarbeid zijn enigszins gedateerd en niet volledig representatief, aangezien de gehanteerde definitie van ‘grensarbeider’ niet is afgebakend en niet op een coherente wijze wordt gebruikt (i.e. wie valt er onder de definitie van ‘grensarbeider’?). Daarnaast worden deze gegevens betreffende grensarbeid niet op een coherente wijze in kaart gebracht, i.e. de betrouwbaarheid kan – in het bijzonder in geval van afgeronde cijfers – in twijfel worden getrokken.¹³

2.2 Effecten op welk geografisch gebied? Definitie van de ‘grensregio’

Grensarbeiders in de grensregio’s met Duitsland worden geconfronteerd met de grenseffecten van het *Baukindergeld*. Het betreft meer concreet de grensarbeiders die binnen een bepaalde afstand van de Duitse landsgrens woon- en werkzaam zijn. Voor de onderhavige rapportage betreft dit de politieke eenheden, zoals Gemeenten, ‘Landkreise’ of Arrondissementen.

2.3 Grenseffecten op? Wat zijn de thema’s van het onderzoek, de principes (en benchmarks) en de indicatoren?

2.3.1 De onderzoeksthema’s van dossier *Baukindergeld*

In dit dossier staat het thema ‘Europese integratie’ centraal, meer concreet het vrij verkeer van werknemers en de vrijheid van vestiging voor zelfstandigen. In deze rapportage worden de indicatoren, door middel van de methode, vergeleken met de benchmarks. De vraag stelt zich of een gezin dat in Nederland of België woont en waarvan een van de ouders in Duitsland werkt, ook recht heeft op dit *Baukindergeld*. In het achterhoofd moet worden gehouden dat dit gezin weliswaar recht zou hebben gehad indien zij de woning in Duitsland hadden aangekocht. Op basis van het antwoord op deze vraag kan worden vastgesteld in hoeverre de benchmark van een open arbeidsmarkt is verwezenlijkt. Het beoogde genot van het voordeel vormt een uitvloeisel van het vrije verkeer van personen, zoals neergelegd in de artikelen 45 en 49 VWEU, hetgeen een discriminatoire behandeling van actieve werknemers en zelfstandigen verbiedt.

2.3.2 Dossier *Baukindergeld*: wat zijn de principes, benchmarks en indicatoren voor een positieve situatie in grensregio’s?

In aansluiting op het beschrevene in de vorige paragraaf kunnen de principes, benchmarks en de onderzoeksmethode in deze rapportage als volgt schematisch worden weergegeven.

De grenseffecten van de nieuwe wetgeving op grensregio’s kunnen worden onderzocht vanuit het perspectief van Europese integratie (vrijheden, burgerschap, non-discriminatie). De grenseffecten op

¹³ Zie in dit verband ook de aanbeveling in dit kader van de Commissie grenswerkers: Rapport van de Commissie grenswerkers, *Grenswerkers in Europa; Een onderzoek naar fiscale, sociaalverzekerings- en pensioenaspecten van grensoverschrijdend werken* (Geschriften van de Vereniging voor Belastingwetenschap no. 257), Vereniging voor Belastingwetenschap 2017, p. 34

de sociaal-economische ontwikkeling/duurzame ontwikkeling en de lokale of Euregionale samenhang en grensoverschrijdende bestuursstructuren werden niet onderzocht aangezien de voorgestelde wetgeving daarop geen rechtstreekse invloed heeft.

Doelstelling/principes	Benchmarks	Methode	Indicator
Europese integratie; non-discriminatie	De situatie op 1 juli 2018 dient als benchmark. Open arbeidsmarkt; niet-discriminerende toekenning van fiscale en sociale voordelen	Vergelijking tussen individu woonachtig in Duitsland en grensarbeider woonachtig buiten Duitsland die werkt in Duitsland	Hebben grensarbeiders met kinderen woonachtig buiten Duitsland waarvan één van de ouders werkt in Duitsland recht op het <i>Baukindergeld</i> ?
Artikel 7, lid 2 Verordening (EU) nr. 492/2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Unie	Dezelfde “fiscale en sociale voordelen” door migrerende werknemers als de nationale werknemers	Vergelijking tussen migrerende werknemer en nationale werknemer	Is er een belemmering van de vrijheid om te werken in Duitsland zonder dat hij daar woont?
<i>Vrij reis- en verblijfrecht ex art. 21 VWEU juncto Richtlijn 2004/38/EG betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, Pb.L. 29 juni 2004, afl. 229, 35; Vrij verkeer van werknemers ex art. 45 VWEU; Vrijheid van zelfstandigen ex art. 49 VWEU: geen discriminatoire behandeling van grensarbeider</i>	Gelijkheid met de collega (gelijkheid op de werkvloer)	Vergelijking tussen grensarbeider met woning in Duitsland en grensarbeider met woning in een andere lidstaat dan Duitsland	Vergelijking tussen het verkrijgen van subsidie en het niet verkrijgen van de subsidie; Is er een belemmering van de vrijheid om te werken in Duitsland zonder dat hij daar woont?

Het vorenstaande toetsingskader dient als uitgangspunt voor de grenseffectentoetsing van de regelingen inzake het *Baukindergeld* in de grensregio's met Duitsland. Op basis van de indicatoren zal een conclusie kunnen worden genomen ten aanzien van de grenseffecten van deze nationale wetgeving.

2.4. Kwalificatie van het voordeel: sociaal of fiscaal voordeel

Op grond van artikel 7, lid 2 Verordening (EU) nr. 492/2011 van 5 april 2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Unie¹⁴ genieten migrerende werknemers dezelfde "fiscale en sociale voordelen" als de nationale werknemers van het gastland. Het Hof van Justitie heeft deze voordelen gedefinieerd als "*alle voordelen die, al dan niet verbonden aan een arbeidsovereenkomst, in het algemeen aan nationale werknemers worden toegekend, voornamelijk op grond van hun objectieve hoedanigheid van werknemers of enkel wegens het feit dat zij ingezetenen zijn, en waarvan de uitbreiding tot werknemers-onderdanen van andere lidstaten geschikt lijkt om hun mobiliteit binnen de Gemeenschap te vergemakkelijken*".¹⁵

Of het *Baukindergeld* moet worden aangemerkt als een 'fiscaal' of als een 'sociaal' voordeel, is dan ook uiteindelijk niet van belang. Grensarbeiders hebben bij fiscale en sociale voordelen recht op gelijke behandeling. Om het *Baukindergeld* als een sociaal dan wel een fiscaal voordeel te kunnen aanmerken moet worden nagegaan met welk doel en onder welke voorwaarden zij wordt toegekend. De Duitse wijze van onmiddellijke stimulering van de aankoop van een bestaande of nieuw te bouwen woning is functioneel te beschouwen als een acute negatieve belasting, een zogenoemde subsidie.

Eenzijds kan vanuit de benaming van de subsidie '*Baukindergeld*' worden beargumenteerd dat dit voordeel via het Einkommensteuergesetz wordt geregeld (net als het normale Kindergeld). Het *Baukindergeld* wordt niet specifiek toegekend aan werknemers, maar aan iedereen. Het *Baukindergeld* is een algemene stimuleringsregeling voor het eigen woningbezit.

Anderzijds kan het Duitse *Baukindergeld* ook gekwalificeerd worden als een zogenoemd sociaal voordeel.¹⁶ Het Hof van Justitie heeft het begrip 'sociale voordelen' zeer ruim geïnterpreteerd. Dit omvat zowel de prestaties die binnen de materiële werkingsfeer van Verordening (EG) nr. 883/2004 vallen,¹⁷ alsook andere sociale voordelen zoals kortingskaarten voor openbaar vervoer.¹⁸ Het *Baukindergeld* zou ook moeten worden toegekend wanneer de grensarbeider en/of zijn echtgenoot in Duitsland helemaal niet belastingplichtig is/zijn. Het begrip 'sociaal voordeel' bevat immers ook voordelen die simpelweg worden toegekend omdat de begunstigde zijn woonplaats op het nationale staatsgebied heeft. Grensarbeiders bevinden zich in de regel in dezelfde positie als werknemers die op het nationale grondgebied zijn gevestigd. De Duitse regeling, krachtens welke grensarbeiders van het voordeel zijn uitgesloten, roept derhalve een verkapt discriminatie in het leven en is dus strijdig

¹⁴ Verordening (EU) nr. 492/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 5 april 2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Unie, *Pb.* L 141/1.

¹⁵ HvJ 12 mei 1998, C-85/96, *Martínez Sala, Jur.* 1998, I-2691, punt 25.

¹⁶ Zie opinie G. Essers, "Heeft een grensarbeider aanspraak op het Duitse Baukindergeld? Ja!", te raadplegen op <https://aha24x7.com/heeft-een-grensarbeider-aanspraak-op-het-duitse-baukindergeld/>.

¹⁷ Zo ook bijzondere, niet op premie- of bijdragebetaling berustende prestaties. Zie: HvJ 11 september 2007, C-287/05, *Hendrickx, Jur.* 2007, I-6909.

¹⁸ HvJ 30 september 1975, C-32/75, *Cristini, Jur.* 1975, I-1085.

met het vrij verkeer van personen en artikel 7, lid 2 Verordening (EU) nr. 492/2011. Aangezien het *Baukindergeld* moet worden beschouwd als een voordeel als bedoeld in artikel 7, lid 2 Verordening (EU) nr. 492/2011, hebben in Duitsland werkende grensarbeiders er recht op.

Er bestaat echter geen recht op *Baukindergeld* op grond van Verordening (EG) nr. 883/2004. Anders dan het Duitse *Familienleistungen* (o.a. Kindergeld),¹⁹ kan het Duitse *Baukindergeld* niet gekwalificeerd worden als een socialezekerheidsuitkering in de zin van de Europese coördinatieverordening (EG) nr. 883/2004.

3. Europese integratie: meest voornamelijk problemen t.g.v. het Baukindergeld

3.1 Geen Baukindergeld voor grensarbeiders

Vaststaat dat de voorgestelde regeling, zoals deze heden voorligt, tot gevolg heeft dat grensarbeiders niet voldoen aan de voorwaarden om in aanmerking te komen voor het *Baukindergeld* aangezien die regeling vereist dat de betrokkene zijn/haar woonplaats in Duitsland heeft. De vraag rijst of het woonplaatsvereiste een schending impliceert van het EU-recht. Doet de nationale regeling in het licht van het vrije verkeer afbreuk aan de rechten die grensarbeiders aan het EU-recht ontleen?

3.2 Beoordeling van het woonplaatsvereiste van het voordeel op EU-rechtelijke conformiteit: niet EU-proof

Bij de vormgeving van de subsidie moet in het oog worden gehouden dat het afhankelijk stellen van het *Baukindergeld* van een voorwaarde dat de woning op het Duits grondgebied moet zijn gelegen, strijdig is met het EU-recht (zie in dit verband de Europeesrechtelijke veroordeling van de Eigenheimzulage, *infra*).

Grensarbeiders wier woning zich niet in Duitsland bevindt, betalen in Duitsland belasting over het loon dat zij verdienen. Een locatieweigering van de woning in Duitsland zou tot gevolg hebben dat onbepaald belastingplichtigen (inclusief niet-inwoners met meer dan 90% Duitse inkomsten) met een eigen woning gelegen buiten Duitsland niet in aanmerking komen voor het *Baukindergeld* in Duitsland. In het woonland bestaat veelal evenmin recht op fiscale voordelen ter stimulering van het eigen woningbezit. In het woonland zal het inkomen in de meeste gevallen immers te laag zijn om te kunnen profiteren van de hypotheekrenteaftrek. Zij vallen wat dat betreft tussen wal en schip.²⁰

Artikel 21 VWEU, dat het recht van iedere burger van de Europese Unie om vrij op het grondgebied van de lidstaten te reizen en te verblijven op algemene wijze formuleert, vindt in artikel 45 VWEU een bijzondere uitdrukking voor het vrije verkeer van werknemers en in artikel 49 VWEU voor de vrijheid van vestiging.²¹ Derhalve moet worden nagegaan of de artikelen 45 VWEU en 49 VWEU zich verzetten

¹⁹ Een grensarbeider heeft ingevolge de Europese coördinatie sociale zekerheid Verordening (EG) nr. 883/2004 recht op de Duitse *Familienleistungen* (o.a. Kindergeld). Wanneer een ouder in Nederland werkt en de andere ouder in Duitsland, dan wordt bij voorrang de Nederlandse kinderbijslag uitbetaald. Duitsland moet vervolgens het Duits Kindergeld aanvullen ('*aufstocken*') tot het Duitse niveau. Gelijke behandeling in het woonland én gelijke behandeling in het werkland.

²⁰ Wat Nederland betreft, kan de belastingplichtige een overschot aan buitenlands box 1-inkomen overbrengen naar een volgend jaar (de zogenoemde doorschuifregeling; ook wel stallingsregeling genoemd). Zie artikel 11 Besluit voorkoming dubbele belasting 2001.

²¹ Zie arresten HvJ 26 oktober 2006, *Commissie t. Portugal*, C-345/05, *Jur.* 2006, I-10633, punt 13; HvJ 11 september 2007, *Commissie t. Duitsland*, C-318/05, *Jur.* 2007, I-6957, punt 35.

tegen een nationale regeling zoals het *Baukindergeld*, die de toekenning van de subsidie voor een eigen woning – waarop personen die in Duitsland de eigen woning hebben, recht hebben – afhankelijk stelt van de voorwaarde dat de woningen die door laatstgenoemden worden gebouwd of verworven om er zelf in te gaan wonen, op het Duitse grondgebied zijn gelegen.

Iedere onderdaan van een lidstaat die gebruik maakt of heeft gemaakt van het recht van vrij verkeer van werknemers of van de vrijheid van vestiging en een beroepswerkzaamheid in een andere lidstaat dan zijn woonstaat heeft uitgeoefend, ongeacht zijn woonplaats en zijn nationaliteit, valt binnen de werkingssfeer van artikelen 45 VWEU en 49 VWEU.²² De verdragsbepalingen inzake het vrij verkeer van personen beogen het de gemeenschapsonderdanen gemakkelijker te maken, om het even welk beroep uit te oefenen op het gehele grondgebied van de EU, en zij staan in de weg aan maatregelen die deze onderdanen minder gunstig behandelen wanneer zij op het grondgebied van een andere lidstaat een economische activiteit willen uitoefenen.²³

Het in artikel 45 VWEU en artikel 7 Verordening (EU) nr. 492/2011 van 5 april 2011 neergelegde beginsel van gelijke behandeling verbiedt niet alleen openlijke discriminatie op grond van nationaliteit, maar ook alle verkapte vormen van discriminatie, die door toepassing van andere onderscheidingscriteria in feite tot hetzelfde resultaat leiden.²⁴ Tenzij objectief gerechtvaardigd is, en evenredig aan het nagestreefde doel, moet een bepaling van nationaal recht als indirect discriminerend worden beschouwd, wanneer zij haar migrerende werknemers eerder kan treffen dan nationale werknemers en derhalve meer in het bijzonder migrerende werknemers dreigt te benadelen.²⁵ Dit is het geval bij een woonplaatsvereiste, waaraan door nationale werknemers gemakkelijker wordt voldaan dan door werknemers die onderdaan zijn van een andere lidstaat.

Bepalingen die een onderdaan van een lidstaat beletten of ervan weerhouden de herkomststaat te verlaten om het recht van vrij verkeer uit te oefenen, leveren derhalve belemmeringen van deze vrijheid op, zelfs wanneer zij onafhankelijk van de nationaliteit van de betrokken werknemers van toepassing zijn.²⁶ In het onderhavig dossier benadeelt het *Baukindergeld* de in Duitsland werkende grensarbeiders die een op het grondgebied van een andere lidstaat gelegen woning bouwen of verwerven om er zelf in te gaan wonen. Ingevolge deze bepaling komen zij niet in aanmerking voor de subsidie, ofschoon personen die zich uit het oogpunt van de inkomstenbelasting in dezelfde situatie bevinden en bij het bouwen of verwerven van een woning hun woonplaats op Duits grondgebied behouden of vestigen, wel voor die subsidie in aanmerking komen. De subsidie heeft aldus in die omstandigheden een ontmoedigende werking voor de in Duitsland werkende grensarbeiders, die het uit de artikelen 45 VWEU en 49 VWEU voortvloeiende recht op vrij verkeer genieten, en in een andere lidstaat een woning willen bouwen of verwerven om er zelf in te gaan wonen. Hieruit volgt dat het *Baukindergeld* door de subsidie afhankelijk te stellen van de voorwaarde dat de woning die wordt

²² In die zin arresten van HvJ 21 februari 2006, C-152/03, *Ritter-Coulais*, Jur. 2006, I-1711, punt 31; HvJ 7 september 2006, C-470/04, *N*, Jur. 2006, I-7409, punt 28, en HvJ 18 juli 2007, C-212/05, *Hartmann*, Jur. 2007, I-6303, punt 17.

²³ HvJ 15 september 2005, C-464/02, *Commissie t. Denemarken*, Jur. 2005, I-7929, punt 34; en arrest van HvJ 11 september 2007, *Commissie t. Duitsland*, reeds aangehaald, punt 114.

²⁴ HvJ 23 mei 1996, C-237/94, *O'Flynn*, Jur. 1996, I-2671, punt 17.

²⁵ HvJ 23 mei 1996, C-237/94, *O'Flynn*, Jur. 1996, I-2671, punt 20.

²⁶ Zie reeds aangehaalde arresten HvJ 15 september 2005, C-464/02, *Commissie t. Denemarken*, Jur. 2005, I-7929, punt 35; HvJ 26 oktober 2006, C-345/05, *Commissie t. Portugal*, Jur. 2006, I-10633, punt 16, en en arrest van HvJ 11 september 2007, C-318/05, *Commissie t. Duitsland*, Jur. 2007, I-6957, punt 115.

gebouwd of verworven om er zelf in te gaan wonen op het Duitse grondgebied is gelegen, het vrije verkeer van werknemers en de vrijheid van vestiging schendt, zoals gewaarborgd door de artikelen 45 VWEU en 49 VWEU.²⁷

Uit vaste rechtspraak blijkt echter dat nationale maatregelen die het gebruik van de in het VWEU gewaarborgde fundamentele vrijheden kunnen belemmeren of minder aantrekkelijk kunnen maken, niettemin toelaatbaar kunnen zijn mits zij een doel van algemeen belang nastreven, geschikt zijn om de verwezenlijking daarvan te waarborgen en niet verder gaan dan noodzakelijk is om het gestelde doel te bereiken.²⁸

In casu zou Duitsland kunnen stellen dat de door de *Baukindergeld* gestelde voorwaarde wordt gerechtvaardigd door het doel om het bouwen van woningen op haar grondgebied aan te moedigen, teneinde aldus een toereikend immobiliën aanbod te verzekeren. Deze voorwaarde gaat echter hoe dan ook verder dan noodzakelijk is om het nagestreefde doel te bereiken. Het doel, te voldoen aan de vraag naar woningen, wordt immers evengoed bereikt indien de in Duitsland onbeperkt inkomstenbelastingplichtige ervoor kiest zijn woonplaats op het grondgebied van een andere lidstaat te vestigen, in plaats van op het Duitse grondgebied.²⁹ Uit het voorgaande volgt dat het *Baukindergeld* een verboden beperking vormt. Met betrekking tot de economisch niet-actieve personen die in Duitsland onbeperkt aan de inkomstenbelastingen zijn onderworpen, geldt deze conclusie om dezelfde redenen ook ingevolge artikel 21 VWEU.

3.3 Aanspraak van grensarbeiders op Baukindergeld in Duitsland ingevolge het EU-recht

De vraag kan worden gesteld of in Duitsland werkende grensarbeiders met kinderen wonend in een andere lidstaat recht hebben op de subsidie van het Duitse *Baukindergeld*. Het *Baukindergeld* is aan te merken als een voordeel met het oog op de persoonlijke en familiale sfeer, als bedoeld in het arrest van het Hof van Justitie in de zaak *Schumacker*.

Het Hof van Justitie heeft zich in een aantal arresten reeds uitgesproken over belastingregelingen van de lidstaten waarbij de fiscale stimulans enkel betrekking heeft op binnenlandse activiteiten of voorwerpen. In de meeste zaken was het doel *achter* die regeling echter niet louter nationaal. In het arrest betreffende de Duitse eigenwoningssubsidie wordt volgens het Hof het doel om te voldoen aan de vraag naar woningen evengoed bereikt wanneer ook de verwerving van een buitenlandse woning voor eigen gebruik wordt gestimuleerd.³⁰

Ten aanzien van sociale voordelen oordeelde het Hof van Justitie dat het recht op gelijke behandeling, met name op het gebied van sociale voordelen, een belangrijke factor tot integratie in de ontvangende staat is.³¹

²⁷ Vglk. HvJ 26 oktober 2006, C-345/05, *Commissie/Portugal*, Jur. 2006, I-10633, punt 25.

²⁸ Zie met name reeds aangehaalde HvJ 26 oktober 2006, C-345/05, *Commissie t. Portugal*, Jur. 2006, I-10633, punt 24.

²⁹ Zie in die zin arrest HvJ 26 oktober 2006, C-345/05, *Commissie t. Portugal*, Jur. 2006, I-10633 punt 35.

³⁰ HvJ 17 januari 2008, C-152/05, *Commissie t. Duitsland*, Jur. 2008, I-39, punt 28.

³¹ HvJ 30 april 1996, C-308/93, *Jur.* 1996, I-12097. Zie I. Van der Steen, "Gelijke behandeling gezinsleden migrerende werknemers", *NTFR* 1996, 173-176.

3.3.1 Grensarbeiders in Schumacker-situatie

In het arrest *Schumacker* heeft het Hof van Justitie geoordeeld dat wanneer een lidstaat een niet-inwoner niet in aanmerking brengt voor bepaalde belastingvoordelen die hij aan de inwoner verleent, zulks in de regel niet discriminerend is, aangezien deze twee categorieën belastingplichtigen zich niet in een vergelijkbare situatie bevinden. Onder deze omstandigheden verzet het vrij verkeer van werknemers zich in beginsel niet tegen de toepassing van een regeling van een lidstaat waardoor de inkomsten van de niet-inwoner die in deze staat in loondienst werkzaam is, zwaarder worden belast dan die van de inwoner met dezelfde werkzaamheid. Op deze vaststelling heeft het Hof van Justitie een uitzondering gemaakt voor het geval dat de niet-ingezetene geen inkomsten van betekenis geniet in de woonstaat en het grootste deel van zijn belastbare inkomen verwerft door arbeid in een andere lidstaat.

Bij in Duitsland werkende grensarbeiders is in de meeste gevallen sprake van een Schumacker-situatie.³² Personen die in Duitsland onbeperkt belastingplichtig zijn, maar buiten Duitsland wonen, verdienen in de meeste gevallen nagenoeg hun gehele (gezins)inkomen in Duitsland (90%) en moeten dus wat persoonlijke en familiale voordelen betreft hetzelfde worden behandeld als inwoners van Duitsland. Ingeval de toekenning van een financiële tegemoetkoming wordt onthouden aan personen die buiten Duitsland wonen, maar wel in Duitsland onbeperkt belastingplichtig zijn, is er sprake van een indirecte discriminatie en strijdigheid met het EU-recht.³³ Ingevolge het EU-recht hebben migrerende grensarbeiders immers recht op dezelfde behandeling als vergelijkbare werknemers (lees: Schumacker-situatie) van het gastland. Bijgevolg moet Duitsland het *Baukindergeld* ook toekennen voor de eigen woning die buiten Duits grondgebied is gelegen als de in Duitsland werkende grensarbeider inkomen heeft dat voor meer dan 90% is onderworpen aan de Duitse belastingheffing (en dus onbeperkt belastingplichtig is in Duitsland). Anderzijds volgt uit het EU-recht ook dat het belangrijk is of het woonland rekening kan houden met de persoonlijke en familiale omstandigheden van de belastingplichtige.³⁴ Indien het woonland dit niet kan wegens gebrek aan voldoende belastbaar inkomen, terwijl met die situatie in het werkland Duitsland wel rekening kan worden gehouden omdat een betrokkene daar voldoende inkomen ontvangt, zal Duitsland de subsidie moeten verlenen (zelfs als niet is voldaan aan de 90%-inkomensgrens).

3.3.2 Grensarbeiders in niet-Schumacker-situatie

Op grond van artikel 7, lid 2 Verordening (EU) nr. 492/2011 van 5 april 2011 betreffende het vrij verkeer van werknemers binnen de Unie genieten migrerende werknemers dezelfde “fiscale en sociale voordelen” als de nationale werknemers van het gastland. Aangezien het *Baukindergeld* moet worden beschouwd als een voordeel als bedoeld in artikel 7, lid 2 Verordening (EU) nr. 492/2011, hebben in Duitsland werkende grensarbeiders er recht op. Grensarbeiders hebben immers recht op dezelfde sociale voordelen als hun Duitse collega’s. Een gelijke behandeling op de werkvloer geldt ook

³² O.m. HvJ 14 februari 1995, C-279/93, *Schumacker*, Jur. 1995, I-225. Zie ook H. Niesten, *Belastingvoordelen van de grensoverschrijdende EU-persoon. Een onderzoek naar de behoefte aan en de mogelijkheden van het minimaliseren van fiscale belemmeringen van het vrije personenverkeer in de Europese interne markt*, diss. Hasselt en Maastricht, 2017.

³³ O.m. het vrije werknemersverkeer in art. 18 en 45 VWEU; de vestigingsvrijheid in art. 49 VWEU voor zelfstandigen.

³⁴ Zie HvJ 9 februari 2017, C-283/15, X, ECLI:EU:C:2017:102, punt 42.

voor Belgische, Nederlandse, Luxemburgse, Poolse, Franse, Zwitserse en Tsjechische grensarbeiders in Duitsland.

3.4 Lessen uit eerdere Europese veroordeling van voormalige Duitse 'Eigenheimzulage'

Het *Baukindergeld* is de opvolger van de voormalige Eigenheimzulage in Duitsland.³⁵ De Eigenheimzulage was een grote bouwsubsidie voor gezinnen van 1995 tot 2005. Dit voordeel werd toegekend aan gezinnen met kinderen die vastgoed wilden verwerven. Per kind werd ongeveer 800 € per jaar toegekend. Deze Duitse onbelaste subsidieregeling ter bevordering van het eigen woningbezit is in 2005 afgeschaft.³⁶ Aanspraak op toekenning van de Eigenheimzulage bestond in Duitsland voor onbeperkt belastingplichtigen die in Duitsland een woning verworven.³⁷ Duitsland weigerde de Eigenheimzulage echter uit te betalen aan in Duitsland werkende grensarbeiders. De afschaffing van de Eigenheimzulage vond plaats nadat in 2003 de Europese Commissie door het Europees Parlement gevraagd werd of de weigering van Duitsland om de Eigenheimzulage uit te betalen aan grensarbeiders niet in strijd was met het EU-recht.³⁸ De toenmalige Europees Commissaris Bolkestein was van mening dat een 'onbeperkt belastingplichtige grensarbeider' aanspraak kon maken op de Duitse Eigenheimzulage.³⁹ Na een infractieprocedure door de Europese Commissie veroordeelde het Hof van Justitie de Duitse overheid alsnog in 2008.⁴⁰ Grensarbeiders, die de Eigenheimzulage hadden aangevraagd ontvingen die Eigenheimzulage alsnog met terugwerkende kracht.

Overigens is het ook van belang erop te wijzen dat het Hof van Justitie in het arrest-*Lakebrink* oordeelde dat het niet in aanmerking nemen van de negatieve inkomsten van in Duitsland gelegen (verhuurde) onroerende goederen bij de belasting van het belastingtarief van voor de Luxemburgse inkomstenbelasting beperkt belastingplichtige inwoners van Duitsland strijdig is met het vrije werknemersverkeer.⁴¹ Uit het arrest *Renneberg* volgt bovendien dat het EU-recht ertoe noopt aan een fictieve binnenlandse belastingplichtige toe te staan dat hij de negatieve inkomsten uit zijn in België gelegen eigen woning in aftrek brengt op zijn Nederlandse arbeidsinkomsten.⁴²

4 Mogelijke oplossingsrichtingen

4.1 Geen beperking tot woningen gelegen in Duitsland

Het *Baukindergeld* mag niet worden beperkt tot woningbezitters in Duitsland. Grensarbeiders die buiten Duitsland wonen en in Duitsland werken, hebben ook recht op de subsidie. De regels van het

³⁵ De Eigenheimzulage lag vervat in par. 2, eerste lid, eerste zin, Eigenheimzulagengesetz (Duitse wet inzake de subsidie voor eigen woning) in de versie van 1997, zoals gewijzigd bij het Haushaltsbegleitgesetz 2004 (begeleidende begrotingswet 2004)

³⁶ Gesetz zur Abschaffung der Eigenheimzulage van 22 december 2005 (wet houdende intrekking van de eigenwoningssubsidie), *BGBl.* 2005 I, p. 76.

³⁷ § 1 van het Einkommensteuergesetz (Duitse wet inzake de inkomstenbelasting), in de versie van het *BGBl.* 2002 I, blz. 4210 (hierna: „EStG”).

³⁸ Schriftelijke vraag E-3846/02 van Ieke van den Burg (PSE) en Wilfried Kuckelkorn (PSE) aan de Commissie. Zie: J. Feijen, “Bolkestein: Duitsland moet Eigenheimzulage verlenen aan grensarbeiders”, *NtFR* 2003, afl. 16, p. 679.

³⁹ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX%3A92002E003846>.

⁴⁰ HvJ 17 januari 2008, C-152/05, *Commissie t. Duitsland*, *Jur.* 2008, I-39, V-N 2008/10.6.

⁴¹ HvJ 18 juli 2007, C-182/06, *Lakebrink*, *Jur.* 2007, I-6705.

⁴² HvJ 16 oktober 2008, C-527/06, *Renneberg*, *Jur.* 2008, I-7735, *Jur.* 2008, I-7735.

vrije personenverkeer en het Europees burgerschap laten op dat punt geen onderscheid in de woonplaats toe.⁴³

4.2 Grenseffectentoets

Aanbevelingswaardig is dat tijdens de parlementaire behandeling van nieuwe wetgeving een coherente analyse wordt opgenomen van de gevolgen van de nieuwe wetgeving voor grensarbeiders, welke analyse kan worden opgenomen in een afzonderlijke paragraaf in de Memorie van Toelichting. Voor zover echter analyses van grenseffecten van nieuwe wetgeving hebben plaatsgevonden, worden deze echter veelal niet uitgevoerd op een coherente wijze, i.e. de methode van onderzoek verschilt. De grenseffecten van nieuwe wetgeving op grensarbeiders en grensregio's wordt in het algemeen nog steeds op niet-afdoende wijze onderzocht, i.e. grenseffecten worden nog steeds onderschat door nationale wetgevers.⁴⁴

5 Conclusie Baukindergeld

Dit onderzoeksrapport heeft de gevolgen bestudeerd van het wetsvoorstel dat het *Baukindergeld* in Duitsland invoert. Deze kindafhankelijke subsidie wordt immers enkel toegekend aan gezinnen woonachtig in Duitsland. Grensarbeiders die buiten Duitsland wonen, worden derhalve uitgesloten van de subsidie. Tijdens het onderzoek bleek dat de exacte voorwaarden en de reikwijdte van de maatregel nog steeds het onderwerp zijn van een voortdurend politiek proces. Het *Baukindergeld* zoals het in juli 2018 voorligt staat echter vanuit EU-perspectief onder druk. Het vrij verkeer van personen verbiedt niet alleen openlijke discriminatie op grond van nationaliteit, maar ook alle verkapte vormen van discriminatie, die door toepassing van andere onderscheidingscriteria in feite tot hetzelfde resultaat leiden. Door nationale werknemers wordt aan het woonplaatsvereiste eerder voldaan dan door werknemers die onderdaan zijn van een andere lidstaat. Bovendien mag de toekenning van 'fiscale en sociale voordelen' in de zin van Verordening (EG) nr. 492/2011 niet worden ontkend aan migrerende werknemers. Derhalve mag de toekenning van een dergelijk voordeel niet afhankelijk worden gesteld van de woonplaats van de uitkeringsgerechtigde op het grondgebied in Duitsland.

⁴³ HvJ 17 januari 2008, C-152/05, *Commissie t. Duitsland*, *Jur.* 2008, I-39.

⁴⁴ Positief is wel dat in 2017 twee onderzoeken naar de positie van de grenswerknemers zijn verschenen:
- Rapport van de Commissie grenswerkers, *Grenswerkers in Europa; Een onderzoek naar fiscale, sociaalverzekerings- en pensioenaspecten van grensoverschrijdend werken* (Geschriften van de Vereniging voor Belastingwetenschap no. 257), Vereniging voor Belastingwetenschap 2017.
- H. Niesten, *Belastingvoordelen van de grensoverschrijdende economisch actieve EU-persoon* (diss. Maastricht en Hasselt), 2017.

Gemeente Maastricht

Maastricht University

EUREGIO

neimed

Zuyd
Hogeschool

provincie limburg

gesubsidieerd door de Provincie Limburg

ITEM is een initiatief van Universiteit Maastricht (UM), het Nederlands Expertise en Innovatiecentrum Maatschappelijke Effecten Demografische krimp (NEIMED), Zuyd Hogeschool, de Gemeente Maastricht, de Euregio Maas-Rijn (EMR) en de Provincie Limburg (NL).

Institute for Transnational and Euregional
cross border cooperation and Mobility / ITEM

Postadres:

Postbus 616, 6200 MD Maastricht

Bezoekersadres:

Bouillonstraat 1-3, 6211 LH Maastricht

Avenue Céramique 50, 6221 KV Maastricht

T: 0031 (0) 43 388 32 33

E: item@maastrichtuniversity.nl

www.twitter.com/ITEM_UM

www.maastrichtuniversity.nl/item